

УДК 821.162.1

І. Б. Кияк

РОЛЬ ВИПАДКУ І ЗАКОНОМІРНОСТІ
У СТАНОВЛЕННІ ФАНТАСТА-ФІЛОСОФА
СТАНІСЛАВА ЛЕМА
(до 90-річчя від дня народження письменника)

У статті здійснено спробу через оцінні погляди Станіслава Лема на власне життя, насамперед у «львівський період», розкрити причинно-наслідкові зв'язки, поєднувальні містки між випадками та закономірностями у творчому житті видатного польського фантаста-футуролога.

Ключові слова: фантастика, футурологія, випадок, закономірність, літературна творчість, інтелект.

In these studies there was made an attempt, using Stanislaw Lem's views about his own life, especially his «Lviv period», to reveal a causal connectivity, combining links between cases and regularity of the famous Polish science fiction writer Stanislaw Lem's life.

Key words: fantasy, futurology, case, regularity, literary creativity, intelligence.

У першій філософській пам'ятці періоду розвитку національних ідей у Європі, якою вважають трактат Я. Коллара «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями» (1836), моральна гуманістично-світоглядна антитеза сформульована таким чином: «Слава нації нині не ґрунтується ні на її чисельності, ні на дужій тілесній будові..., ні на видатному хисті помщатися за кривди; вона ґрунтується не на сліпому наслідуванні французьких мод і звичаїв, а на морально-інтелектуальних критеріях, духовній діяльності та самостійності духу» [Коллар, с. 236].

Сьогодні на постінформаційному етапі розвитку суспільства констатуємо, що його ядром стають групи спеціалістів

з творчої та наукової сфер, ідеї та рішення яких базуються на стратегічній інтуїції як поєднанні аналізованого досвіду та натхнення. Незаперечним рушієм як минулого, так і сучасного поступу є когорта інтелектуалів, які стають «опорами» збудованих ними ж інтелектуальних мостів і виявляють значний інтерес до міждисциплінарних досліджень, до переосмислення суспільних цінностей, до прогнозування майбутнього.

До когорти таких «стійких принців» (як назвав свого часу Станіслав Лем Єжи Гедройця) належить і автор цього висловлювання – видатний польський письменник, який народився у Львові та провів у цьому галицькому місті перші 25 років свого життя.

Тому є актуальною і не викликає жодних заперечень потреба наблизитися до джерел творчості С. Лема, сформулювати бачення не лише його літературних творів, але й насамперед – людини, що зробила перші кроки на нашій землі. Узяти хоча б таке запитання: «Якого типу популярності прагне автор-фантаст?». Американський письменник Роберт Шеклі відповів на нього так: «Я хотів би мати нехай невелику, але реальну популярність. І насамперед перед самим собою: добре робити свою роботу, розпочату багато років тому, що і сформувало мене як людину і як письменника... Головне прагнення будь-якого автора – щоб його книги читалися якомога ширшим колом публіки, бажано в якомога більшій кількості країн, якомога більшою кількістю мов».

Не менш важливими є питання, на які має давати відповіді фантастика як літературний жанр. Можливо, її намагання спрямовані на пришвидшення перебігу процесів дійсності, на втечу від неї або на розкриття її безконечних горизонтів? Чи це застереження від імовірного майбутнього трагічного кінця людства, своєрідна спроба його прогнозування? І нарешті, фантастика акцентує увагу на технічних подробицях чи головним об'єктом її розгляду є Людина?

Отже, творчість письменника-фантаста нерозривно пов'язана з філософським осмисленням дійсності. У нашому дослідженні спробуємо розкрити анонсовану заголовком тему, відповідаючи на низку пов'язаних з нею питань і спираючись на спогади та літературну творчість Станіслава Лема.

1. *«Парадоксально: цивілізація Австро-Угорщини (кінця XIX – початку XX ст.), що заходила, поступово згасаючи, залишала все більше можливостей для своєрідного культурного ренесансу. Саме тому, що цивілізація імперії була неживою, плодоносило дерево культури. Власну культурну ауру створювали найбільші центри імперії – Прага, Будапешт, Львів. Можливо правим був Музиль: “Дунайська монархія тому й погинула, що була країною для геніїв”. Звільнившись після розпаду імперії, духовна енергія відбитим світлом освітлює шляхи сучасного світу»* [Фісанов, с. 86].

Як вплинула атмосфера Львова на формування світогляду майбутнього фантаста С. Лема? Хто, як не сам письменник, може показати свою «творчу кухню», змальовуючи її в історичній послідовності, у часових межах віх свого життя. Ось що С. Лем писав про себе: «Я був тираном. Норберт Вінер почав свою автобіографію словами: “Я був чудовою дитиною”. Я міг би почати свою: “Я був чудовиськом”. Хоча, чудовиськом – це, може, певне перебільшення. Але те, що я, ще зовсім маленький, тероризував оточуючих – це правда... На четвертому році життя я навчився писати, хоча й не мав якихось особливих новин для письмового повідомлення» [Лем, Високий Замок].

Категорії випадку та долі ввійшли у свідомість десятилітнього Станіслава з розповіді батька про те, як він вижив під час Першої світової війни. Це спричинило бажання перенестися у вигаданий світ ще за часів довоєнного дитинства. С. Лем згадує: «Мої перші книги були цілком особливого виду. Не вміючи ще читати, я гортав анатомічні атласи

і медичні посібники батька; зрозуміти що-небудь в них мені було не під силу хоча б тому, що медична бібліотека батька в основному складалася з німецьких, французьких книг. Мое перше знайомство зі світом книг було пов'язане з малюнками скелетів і акуратно прооперованих черепів, детальними і різнокольоровими малюнками мозку, зображеннями внутрішніх органів. Безперечно, лазити в батьківській бібліотеці мені було заборонено; саме тому вона вабила мене, як щось заборонене і таємниче.

...Я був фанатом книг. Читав усе, що попадало мені під руки; шедеври національної поезії, романи, науково-популярні книжки».

Спогади дитинства С. Лема мають кілька «інформаційних зрізів»: це і гімназійне життя з улюбленими предметами та професорами, що викликали повагу або острах; це і збережені в пам'яті карта вулиць і розташування кав'ярень Львова 1930–1940-х років; це і відчуття свободи, що охоплювало учнів під час колективних прогулянок стежками Високого Замку та Кайзервальда, де кожен відкривав своє «я», де маленький міський житель мав першу можливість наблизитися до природи, пізнавати її.

До своїх гімназійних творів, які отримували чимало компліментів з боку вчительки літератури, Станіслав ставить певною іронією: «вони були довжелезні»; «у мене назавжди лишилися незаповнені лакуни в царині історії літератури»; «я є прикрим зразком людини, яка, хоч і склала іспити на атестат зрілості, але не має... уявлення про граматику». Але він добре пам'ятає той домашній твір, у якому він «залетів аж на Венеру і передер чималий кавалок із книги професора Виробекка про дива природи». Щодо цієї літературної спроби, С. Лем робить нищівний висновок: «початком моєї літературної кар'єри, який припадає ще на гімназійні роки, був найбанальніший у світі плагіат». «Ґрунтовкою душі» називає він той пер-

ший пласт досвіду, хай і дитячого, що залишається незмінним протягом усього життя.

На окрему увагу заслуговують описи винаходів, технічних креслень, проекти не лише машин, але й тварин, якими були заповнені зошити гімназиста Станіслава. Різні моделі, у тому числі й робочі, були нав'язні науково-популярними книжками «Дива природи» і «Таємниці Всесвіту», якими захоплювався хлопець. Чи був Лем першовідкривачем? Хай би як там було, але він щиро зачаровувався різними речами та предметами, вважаючи їх стійкішими, порівняно з живими, менше залежними від катастроф часу.

У 1939–1940 роках він навчався у львівському медінституті, хоча спочатку складав іспити до Політехніки – туди, куди його вабило покликання. «Я дебютував 1946 року новелою “Людина з Марса”, уривки з якої були надруковані в “Nowym Świecie Przygód”. Попри це, я писав вірші й оповідання, які... публікувалися в “Tygodniku Powszechnym”, “Żołnierzu Polskim”, “Kuznice”. 1948 року взявся за свою першу повість “Незгайаний час”, яка через проблеми з цензурою вийшла... вісьмома роками пізніше». У 1948–1950 роках С. Лем працював молодшим асистентом у науковій лабораторії, яку очолював доктор Мечислав Хойновський. Зустріч із Хойновським стала зламним моментом у його житті.

«...1950 року я зустрівся в Будинку літераторів у Закопаному з одним гладуном, і ми разом пішли до Чорного ставу. Це був Єжи Панський – голова Видавничого дому “Czytelnik”. Під час гірської прогулянки ми багато розмовляли про відсутність у польській літературі жанру наукової фантастики. Мій супутник запитав, чи не зважився б я на таку працю, маючи в кишені видавничу угоду. Я, не знаючи до пуття, з ким маю справу – для мене він був просто таким собі гладуном, – відповів ствердно. За якийсь час я, як то не дивно, і справді підписав угоду з видавництвом. Навіть не знаючи, до чого це приведе,

я вивів назву майбутнього твору: “Астронавти” і... за відносно короткий час написав книжку. І це був мій дебют».

Доля С. Лема була визначена, як він вважає, богинею Мойрою ще в колісці, а самовизначення таїлося в ньому самому, у його спадковості. Він писав у автобіографії: «моє перо притягує два протилежні полюси. Один з них – випадковість, другий – закономірність, яка організовує наше життя. Чим було все те, в результаті чого я з’явився на світ і, хоча смерть мені погрожувала неодноразово, вижив і став письменником, і до того ж, письменником, який намагається поєднати вогонь і воду, фантастику і реалізм?».

«Невже це лише довга низка випадковостей?» – запитує він себе вже в 1983 році під час досить тривалого періоду перебування в Берліні. С. Лем здійснює спробу відповісти на подібні питання, оцінити місце випадковості в житті, причинно-наслідковості життєвого шляху. Зокрема, на важливість випадку в житті письменника вказано у псевдорецензії на книгу “De Impossibilitate Vitae” (“Про неможливість життя”) зі збірника “Абсолютна пустота”».

Вище вже мовилося про такі протиставлення: «випадковість – закономірність», «збіг обставин – визначення». І тільки взявшись за написання «Високого замку», С. Лем почав розуміти: «моя доля, тобто моє письменницьке призначення, вже перебувало в мені, коли я розглядав скелети, галактики в астрономічних атласах, різнокольоровий людський мозок в анатомічних посібниках. Можливо, це були зовнішні причини, чи, краще сказати, імпульси і подразники, під впливом яких складалася моя душевна організація, про що я, звісно, не мав ніякого поняття».

Розглядаючи «львівський період» життя С. Лема, доречно буде знову наголосити на тогочасній важливості категорій «випадковості» та «закономірності» для молодого письменника. Насамперед це стосується воєнних років, коли він це відчув «інстинктив-

но, власною шкірою – не як мисляча людина, а як переслідуваний, загнаний звір». Тоді він на практиці міг переконатися, що життя і смерть залежать від найнезначніших обставин.

Підсумком спостережень С. Лема за причинно-наслідковими зв'язками між пережитим і тим, чого йому вдалося досягнути як письменнику, є думка, що в його книгах важливою є роль випадку як творця долі. А оцінка тієї епохи, у якій йому судилося жити, має апокаліптичний відтінок: «Та епоха зламала всі попередні умовності і прийоми літературної розповіді. Неминуча нікчемність людського життя перед лицем масового знищення не може бути передана засобами літератури, яка в центрі розповіді ставить окремих людей або невеликі групи».

Чому ж усе-таки С. Лем обрав шлях наукової фантастики? Його думка із цього приводу така: «Наукову фантастику я почав писати тому, що вона має чи повинна мати справу з людським родом (і навіть з можливими видами розумних істот, одним з яких є людина), а не з якимись окремими індивідами».

2. *«Світ... з одного боку – усуціль воля, з другого – усуціль уява» (А. Шопенгауер).*

Замислюючись над питанням, що варте уваги відбулося в польській літературі за кілька останніх десятиліть, Станіслав Бересь у статті «Книжок багато, шедеврів мало» змушений був констатувати: «Я не знаходжу там тієї сили, сугестивності й правди, у яку захотів би повірити або дозволив себе перекопати, коли ті книжки з'явилися» [Бересь, с. 37]. Недооціненим і водночас надзвичайно важливим явищем він вважає процес повернення в польську літературу мемуаристики, щоденників, есеїстики, історіографії. Однак найбільшого розчарування йому завдала польська проза. Щодо фантастики С. Бересь зазначає, що в середовищі академічної критики наукова фантастика ніколи не мала пошани, навіть тоді, коли її амбіції сягали найвищих інтелектуальних

і професійних висот. Проте література жанру *фентезі* становить найбільшу частину книжкового ринку в Польщі, а ерудиція її авторів істотно перевищує те, що спостерігаємо в «мейнстрімі». Це спонукає до роздумів над цим феноменом, бо стількох шанувальників не має жодна інша літературна течія в Польщі. Також слід відмітити величезний і, безперечно, найбільший у країні письменницький форум на літературних блогах. Відвідувачі юрмами заходять на веб-сторінки професійних письменників, і насамперед це стосується С. Лема.

Письменник зі світовим ім'ям – Станіслав Лем – цікавий читачу не лише як фантаст, але і як філософ, футуролог, людина з власними поглядами щодо багатьох проблем буття теперішнього, минулого та майбутнього. Це талановита особистість, із широким світоглядом, що базується на неабиякому інтелекті.

С. Лем – письменник, мислитель, який задумав створити *естелопедію* (енциклопедію майбутнього), який писав рецензії на неіснуючі книжки, розробляв сценарії контактів з позаземними цивілізаціями – саме таким бачимо його сьогодні. Жанровій поліфункціональності наукової фантастики С. Лема, пріоритетам і особливостям його футурології присвячено попередні дослідження авторки цієї статті [Кияк 2009, с. 335; Кияк 2010, с. 417].

Станіслава Лема не стало 27 березня 2006 року. Він покинув світ, не завершивши ювілейний 85-й рік свого життя та 50-й рік літературної творчості

Польське суспільство глибоко засмутила ця втрата. Усі засоби масової інформації рясніли матеріалами про видатного письменника. Ось лише кілька назв газетних статей: «Філософ майбутнього», «Учений, митець, пророк», «Похмурий філософ», «Лем, або ж перехід межі». У виданні «Gazeta wyborcza» в ці дні було опубліковано розлогі матеріали, до яких увійшли автобіографія, написана Станіславом Лемом у Берліні в 1983 році та перекладена Томашем

Лемом, і літературознавчі дослідження його творів. Епіграфом до них стали такі слова письменника: «Мої повісті я писав, послуговуючись методом, який я не в змозі пояснити – він виник з нічого. Однак, якби я чекав, що в моїй голові з'явиться цілком дозріла думка, – я б ніколи нічого не написав» [Lem, s. 16]. А професор Єжи Яжемський, відомий історик літератури та критик, знавець світу Станіслава Лема, аналізуючи засоби і стиль його творчості, його філософсько-футурологічні есеї про еволюцію розуму, його погляди на світ, прийшов до такого висновку: «Не космічні потвори є у Станіслава Лема найбільшою загрозою для людини, а вона сама та її думки» [Jarzębski, s. 19].

Щоб почути думки Станіслава Лема, звернемося до його останнього фейлетону, опублікованого в «Tygodniku powszechnym». Отримавши понад 50 запитань молодих російських інтернатів, С. Лем відповів кожному з них на місцевому Інтернет-порталі. Ось деякі фрагменти його відповідей: «Часто цитують мій вислів про те, що світ необхідно міняти, бо інакше він неконтрольовано змінюватиме нас самих»; «Якщо ви питаєте про майбутнє людства, то, думаючи про це, я завжди відчуваю неспокій. Ми йдемо прямо до ядерного конфлікту. Це страшний прогноз, але підтверджений фактами»; «Необхідно дивитися в майбутнє, а не в минуле. Усі наші копання в історії полягають у тому, що, якщо один ідіот щось скаже, то потім із цим не впораються сорок філософів. Такий стан нашої громадянської свідомості. І над цим необхідно працювати, а не над минулим, якого вже нема і не буде»; «Політики віддають перевагу розповіданню казок. А уряд повинен займатися створенням довготермінової програми, наприклад, щодо гідрування вугілля, що зробило би нашу економіку ефективнішою. Знаєте, якщо не засукати рукави і не почати що-небудь робити, то все закінчиться говорильнею. А світ справді рухається до провалля»; «Єдине, чим ми можемо себе втішати, – це свобода преси і відсутність інституту цензури. Усе

інше виглядає так, як воно є насправді. Наприклад, інтелігентів, що мають вагу в сьгоднішній Польщі, можна помістити в невелику кімнату. У нас у сфері науки немає жодного Нобеля, так про що говорити? Сьгодні в Польщі кожен може стати професором, професорів у нас багато, проте ця загрозлива кількість не переходить у якість»; «Поляки, як сказав Норвід, – це чудесний народ і нікчемне суспільство. Поети, що кидаються на штики, – це завжди будь-ласка, а ось бути в міру чесною людиною і не робити нічого особливо високого – це вже проблема». А на питання, чи не думає С. Лем, що знання про цей світ може позбавити бажання жити, письменник відповів: «Може. Але моя особиста думка така: у безмежній зоряній порожнечі несподівано відбувається маленький, чи навіть мікроскопічний пробіс свідомості – моєї або вашої, мурашки або якої-небудь пташки, – а потім, коли закінчується життя, він гасне, і продовжується це нескінченне ніщо».

Приходимо до висновку, що творчість Станіслава Лема сучасна не лише за часом написання фантастичних повістей, футурологічних есеїв, апокрифів, мемуарів, але й за тематикою – це філософські проблеми світу, космосу, пізнавальні можливості розуму, нові інформаційні технології та їхній вплив на суспільство. Однак треба ще багато осмислити в багатогранній творчості Станіслава Лема, сприйняти та усвідомити його філософські думки, далекоглядні прогнози, навіть якщо вони матимуть гіркий присмак.

ЛІТЕРАТУРА

Бересь С. Книжок багато, шедеврів мало // Критика. – 2004. – Чис. 9/10. – С. 36, 37.

Кияк І. Жанрові пріоритети фантастики Станіслава Лема // Київські полоністичні студії: збірник наукових праць. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – Т. 15. – С. 335–340.

Кияк І. Природа фантастичного в контексті творчості Ст. Лема // Київські полоністичні студії: збірник наук. праць. – К.: «МП Леся», 2010. – Т. 16. – С. 417–424.

Лем С. Високий Замок. – Л.: ЛА «Піраміда», 2002.

Фісанов В. П. Re Commendationem. – Чернівці, 2006. – С. 86.

Коллар Я. О литературной взаимности между славянскими племенами и наречиями // Антология чешской и словацкой философии. – М.: Мысль, 1982. – С. 236.

Jarzębski J. Lem, czyli o przekraczaniu granic // Gazeta Wyborcza. – 1.04.2006.

Lem S. Autobiografia // Gazeta Wyborcza. – 1.04.2006.

В статье сделана попытка, используя оценочные взгляды Станислава Лема на собственную жизнь, прежде всего «львовского периода», раскрыть причинно-следственные связи, соединяющие мосты между случаями и закономерностями в творческой жизни выдающего польского фантаста-футуролога.

Ключевые слова: фантастика, футурология, случай, закономерность, литературное творчество, интеллект.